

FATMA ƏLİYEVƏ
ADPU
fatma@mail.ru

SÖZÜN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTİ - OMONİMLİK

Açar sözlər: leksik, sözdüzəltmə, nitq hissəsi, xüsusiyyət, sözdəyişmə, məna, funksiya, etimoloji, omonimlik, söz, tələffüz, fərqli, qrammatik əlamətlər, kök, şəkilçi, çoxmənalı söz, sintaktik əlaqə, leksik yol, törəmə, metafora və metonimiya, evfemizm, terminlər, omonim, alınma sözlər, fonetik və morfoloji dəyişiklik, ümumi isim, xüsusi isim, orfoqrafik

Key word: lexical, word-building, part of speech, feature, word-changing, meaning, function, etymological, homonymy, word, pronunciation, different, grammatical features, root, affix, polysemantic word, syntactic connection, lexical way, derivative, metaphor and metonymy, euphemism, terms, homonym, borrowed words, phonetical and morphological change, common noun, proper noun, orthographical

Ключевые слова: лексический: часть речи, особенность, словоизменение, значение, функция, этимологический, омонимия, слово, произношение, разный, грамматические особенности, корень, окончание, многозначное слово, синтаксическая связь, лексический путь, производное, метафора и метонимия, эвфемизм, термины, омоним, заимствованные слова, фонетическое и морфологическое изменение, имя нарицательное, имя собственное, орфографический

Leksik və ya qrammatik mənadan asılı olmayaraq hər bir sözün öz məna tutumu var. Xüsusilə leksik mənaya malik olan sözlər sözün forması ilə mənası arasındakı əlaqənin təzahürüdür. Bunun başlıca səbəbi isə bir sözə müstəqil, ən kiçik məna daşıyan dil vahidi kimi yanaşa bilməməkdir. Müstəqil mənaya malik olan sözün cümlədəki hərəkətliliyi, konkret funksiyaya sahib olması, sözdüzəltmə və sözdəyişmə modellərində istinad, ən əsas isə konkret bir mənaya malik olması sözün bir məvhum olaraq qavranılmasına kömək edir. Yeri gəlmişkən bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, sözün müəyyənləşdirilməsində funksiyanın rolu da qaçılmazdır. Daha dəqiq desək sözlərin qruplaşdırılmasında təkcə qrammatik forma deyil, həm də onun funksiyası əsasdır. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, bir söz bir məna formulu mütləq deyil. Etimoloji cəhətdən yanaşdıqda isə ortaya fərqli mənzərə çıxmış olur. Bu fərqlilik omonimlik kimi də dərk olunur.

Məsələn, bar sözü həm hava təziqinin müəyyənləşdirilməsində ölçü vahidi, həm də kiçik dolabmənasını verən bir anlamda işlənir.

Müasir Azərbaycan dilində omonimlik eyni səs tərkibinə malik olub müxtəlif mənanı ifadə etmək kimi dərk olunur. Forma və məzmun münasibətinə, yazılışına və tələffüzünə nitq aidliyinə, əmələ gəlmə yoluna görə omonimlər fərqli, səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər sırasında mənacə müxtəliflik əsasdır. Hər şeydən əvvəl omonimlər mənacə bir-birindən fərqli sözlərdir. Onların ifadə etdikləri əşya və hadisələr arasında yaxınlıq olmur. Təkcə Azərbaycan dilində deyil, bu xüsusiyyət digər dünya dilləri üçün də keçərlidir. Məsələn, ingilis dilində nümunəyə diqqət yetirək: to bear (dözmək), bear (ayı), flat (mənzil), flat (hamar, düz), dear – (ing. əziz), dear - (ing.bahalı), fair - (ing. ədalətli,sarışın), fair - (ing.yarmarka), train - (ing.qatar), train - (ing.təlim vermək).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlər sırasında eyni və müxtəlif nitq hissələrinə aidlik məsələsi də diqqətdən kənar qalmamalıdır. Omonimlərin, xüsusilə leksik omonimlərin müəyyən qismi eyni nitq hissəsinə, digər qismi isə ən az iki müxtəlif nitq hissəsinə aid olmaq imkanına malikdir. Məsələn, əqrəb sözünü omonim olaraq düşünsək, həm saat əqrəbi mənası, həm də həşərat anlamında işlətdiyimiz əqrəb sözü isim nitq hissəsinə aiddir. Lakin at sözünü omonim olaraq nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, o həm feil, həm də isim olaraq qrammatik məna kəsb edir.

Omonimlərin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də omonim komponentlərin həm kökünə, həm də leksik və qrammatik əlamətlərinə görə eynilik təşkil etməsidir.

Çəkildi sinəmə bu dağlar mənim!

Yazda seyrangahım bu dağlar mənim! (1, 89)

Burada bilinməyir dünyanın yaşı,

Axır almaz kimi, göz yaşı kimi. (2, 45)

Yerlərə baxıram – bağçalı-bağlı

Göylərə baxıram – qapısı bağlı. (2, 67)

Dağlar-dağlar, yaşı-yaşı sözləri həm köklərinə, həm də qrammatik əlamətlərinə görə, tam uyğun gəlir. Demək, bu sözlər köklərinə və şəkilçilərinə görə omonimdir. Bunların hamısı isimdir. Birincilər (dağlar-dağlar) kəmiyyət şəkilçisi, “lar”, ikincilər (yaşı-yaşı) üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmişdir. Bağlı-bağlı sözlərinin kökləri (bağ-bağ) bir-biri ilə omonimdir. Onların hər ikisi “lı” sözdüzəldici şəkilçisi ilə bağ-bağ sözlərindən əmələ gəlmişdir.

Omonimlərə diaxronik yox, sinxronik planda, dil vahidi kimi hal-hazırda mövcud olan və fəaliyyət göstərən sözlər kimi baxılır. Dilçilikdə omonimləri müəyyənləşdirmək, dəqiqləşdirmək üçün məna, etimoloji, sözyaratma, leksik-qrammatik və s. meyarlar vardır. Məna meyarı

omonimlərdə əsasdır. Çünki onların özü mənaca qruplaşmış sözlərdəndir. Bu meyar bütün omonimlərə tətbiq oluna bilər. O biri meyarlar isə mənə meyarını tamamlayır, onu dəqiqləşdirir. Mənə meyarı çoxmənalı sözlərdən törəyən omonimlərə, metaforik omonimlərə, konversiya yolu ilə yaranan omonimlərə aid olub, leksik omonimlərdə həlledici rol oynayır.

Tarixi omonimlərdə etimoloji, leksik-qrammatik omonimlərdə leksik-qrammatik meyar əsasdır. Dildə omonimlərin inkişafı və artımı bir sıra amillərlə bağlıdır.

Omonimlərin əmələ gəlmə yolları dillərdə ümumi və xüsusi ola bilər. Ümumi cəhət dillərin hamısına xasdır. Xüsusi cəhət isə ayrı-ayrı dillərin daxili qanunları ilə bağlıdır. Omonimlər əsasən dilin daxili imkanları hesabına yaranır, lakin başqa dillərdən sözalma ilə əlaqədar olaraq da dildə omonimləşmə prosesi gedə bilər.

Əmələ gəlmə yollarına görə omonimləri üç qrupa ayırmaq olar: leksik yolla, morfoloji yolla, sintaktik yolla əmələ gələn omonimlər. (3, 29)

Leksik yolla əmələ gələn omonimlərin tarixi qədimdir. Bunların yaranmasında heç bir qrammatik və sözyaratma vasitəsi, sintaktik əlaqə iştirak etmir. Bu yol öz formasına görə sadədir, lakin belə omonimlərin tarixən nə zaman və necə əmələ gəldiyini müəyyənləşdirmək, lüğət tərkibində nə vaxt dəyişdiyini göstərmək çətindir. İndi bu sözləri bir hazır şəkildə görürük, işlədirik. Bu yolla omonimlər aşağıdakı hallarda meydana gəlir:

1. çoxmənalıdan törəmə;
2. ümumi və xüsusi isimlərin bir-birinə keçməsi;
3. metafora və metonimiya;
4. toponimiya;
5. antonomaziya;
6. evfemizm;
7. təsadüfi səs uyğunluğu;
8. alınma sözlər;
9. terminlər;
10. fonetik dəyişmə;
11. nitq hissələrinin bir-birinə keçməsi: substantivləşmə, adjektivləşmə, adverbəlləşmə, əsas sözlərin qeyri-əsas sözlər mövqeyinə keçməsi və s.

Çoxmənalı sözlərdən törəyənlər. Polisemantik sözdən birdən-birə yeni söz əmələ gəlmir. Bu, tədricən baş verir. Yeni yaranan sözlər həmin sözün əsas mənasından əlavə mənalınının tamam ayrılması nəticəsində olur. Çoxmənalı sözün ayrılan mənası ilk (əsas) mənə ilə aralıq, qovuşuq əlaqəni kəsir, yeni mənə əlaqəsi əsasında möhkəmlənir. Söz mənəca dəyişməklə bərabər, başqa leksik cərgəyə daxil olaraq əvvəlki əlaqəsini itirir. Çoxmənalı

sözdən əmələ gələn omonim söz öz leksik və qrammatik mənalara görə törədiyi sözdən fərqlənir, differensiallaşır. Bunun üçün uzun inkişaf prosesi lazım gəlir. Çoxmənalı sözlərin əsas və törəmə mənalı arasındakı əlaqə o qədər zəifləyir ki, onu hiss etmək olmur, əlaqə pozulur, mənaca motivləşmə gədir. Bu omonimlərin yaranması ilə nəticələnir. Omonim söz əsas sözlə mənə əlaqəsini itirərək öz növbəsində törəmə mənalara yığılması yolu ilə öz mənə həcmi zənginləşdirir.

Çoxmənalı söz mənalara birinin arxaikləşməsi, aralıq mənənin itirilməsi, düşməsi, dəyişməsi və s. səbəblərlə əlaqədar olaraq parçalanır. Sözlün “məna yükünün” artması ilə çoxmənalı sözdən, eyni səslənən iki və ya daha artıq söz meydana gəlir. Eyni qrammatik kateqoriyaya leksik-qrammatik söz qrupu alınır.

Mənə quruluşuna keyfiyyət dəyişməsi də təsir edir. Bu vasitə ilə müxtəlif nitq hissələrinə aid leksik-qrammatik omonimlər əmələ gəlir.

Alınma sözlər hesabına yaranan omonimlər. Dilimizdə işlənən omonimlərin müəyyən hissəsi alınma sözlərin payına düşür. Başqa dillərdən keçən sözlər vasitəsilə əmələ gələn omonimlər müxtəlifdir. Alınma sözlər omonim cərgənin üzvü kimi iki şəkildə iştirak edir.

1. Heç bir dəyişiklik edilmədən əslində olduğu kimi omonimləşənlər.

2. Fonetik və ya morfoloji dəyişiklik edilməklə omonimləşənlər. (4, 57)

Alınma sözlər əsasında müəyyənləşən omonim cərgələrin üzvlərinin hamısı alınma və ya biri alınma, o birisi isə milli söz olur. Alınma sözlərdən düzələn omonim cərgələrə xalis, biri alınma, digəri əsl söz olan omonim cərgələrə qarşılıq demək olar. Bu cəhətdən Azərbaycan dilindəki omonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Ərəb mənşəli omonimlər.

Omonim cərgənin üzvləri ərəb mənşəlidir, məsələn, bəhs (mübahisə) – bəhs (əsrin bir hissəsi); bina (ev) – bina (özül) – bina (əvvəl).

Fars mənşəli omonimlər. Bənd (buğum) – bənd (şeyir bölgüsü) – bənd (sədd) – bənd (vurğun) – bənd (maddə); bəhrə (vergi) – bəhrə (məhsul); bazar (istirahət günü) – bazar (al-ver yeri); zər (qızıl) – zər (nərdə daş) və s.

Mənşəcə başqa dillərə aid olub beynəlmillət səciyyə daşıyan omonimlər.

Aksiya (fr. qiymətli kağız) – aksiya (fr. siyasi iş, çıxış); Aparat (lat. alət) – aparat (lat. idarə işçilərinin məcmusu); boks (ing. idman növü) – boks (ing. kabelləri bölən hissə) və s.

Müxtəlif mənşəli – qarışıq tipli omonimlər.

bal (Azərb. şirin maddə) – bal (fr. rəqs gecəsi) – bal (fr. dərəcə); bar (fars. məhsul) – bar (ing. qəlyanaltı) – bar (Azərb. kif); divan (rus. taxt) –

divan (fars. zülm etmə) – divan (fars. külliyyat); həlim (ər. sakit, yumşaq) – həlim (Azərbay. düyü həlimi) və s.

Toponimiya yolu ilə yaranan omonimlər.

Toponimləşmə ümumi məfhumların konkret ünvanla bağlanması prosesidir. Ümumi məfhumların konkretləşdirilməsi və fərdiləşdirilməsi nəticəsində eynicinsli əşyaların ümumi adını bildirən ümumi sözlər – adlar eyni zamanda xüsusi adları da ifadə edir. Onlar eynicinsli əşyaları bir-birindən fərqləndirərək xüsusiləşir, konkret – xüsusi ada çevrilir. Beləliklə, bir söz həm ümumi söz, həm də toponim kimi dərk edilir, işlədilir. Ümumi söz konkret obyektə ifadə etdiyi zaman ilk mənasından assosiativ əlaqəsini zəiflədir, getdikcə ondan tamamilə ayrılaraq yeni xüsusi ada, konkret və tək məfhumu xidmət edən sözə çevrilir.

Toponimlər ümumilərdən leksik-semantik, morfoloji və sintaktik üsullarla törəyir. Leksik-semantik üsul daha qədim və əsasdır. Çünki bu yolla yaranan toponimlər daha çoxdur.

Ümumi sözlərin leksik-semantik yolla toponimləşməsi eynicinsli obyektlərin ümumi adının təbii coğrafi, xüsusi coğrafi ada əlaqə, obyektlərin oxşarlığı, metonimiya və metafora (məcazlaşma) əsasında köçürülməsidir.

Bu üsulla ümumi sözlərdən xüsusi sözlərin yaranması dildə bir sıra omonimlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Məsələn, “badamlı” sözü ümumi isim kimi bir neçə məcazi mənada işlədilir. Ümumi isim olan “badamlı” xüsusi obyektə keçəndə həqiqi mənada işlədilərək əhali yaşayan konkret yer, badam ağacları ilə əhatə olunmuş kəndin adına çevrilərək xüsusi toponim söz olan “Badamlı” alınır. Ümumi və toponim sözlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə nəticəsində əmələ gələn toponimlik omonimləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. Ümumi sözlərin toponimlərə keçməsi.
2. Toponimlərin ümumi sözlərə keçməsi. (4, 60)

Şübhəsiz, ümumi adlarla xüsusi adlar arasında sıx əlaqə var. Bu əlaqə həmin sözlərin mənaca bir-birinə yaxınlığını deyil, onların qarşılıqlı olaraq bir-birinə keçməsinə təsdiq edir.

Metafora və metonimiya yolu ilə ümumi adların xüsusiləşməsi və ya xüsusi adların ümumiləşməsi nəticəsində mənaca və vəzifələrinə görə fərqli sözlər yaranır. Belə sözlərin fonetik tərkibcə uyğunlaşması və səslənmə baxımından eyniləşməsindən omonim sözlər yaranır.

Bu omonimlərdəki fərq orfoqrafikdir. Bunlar eyni səslənir, fonetik tərkibləri eynidir. Lakin həmin müxtəlif mənaları ifadə edən sözlərdən biri yazıda böyük hərflə, digəri kiçik hərflə yazılır ki, bu qrafik fərq şərti fərq hesab olunur. Ona görə də bu tip omonimlərin orfoqrafik omonimlər adlandırılması doğru olardı. Ümumi isimlərin xüsusi isimlərə keçməsi ilə yaranan omonimlər:

1. Şəxs ifadə edən ümumi isimlərin xüsusi ismə keçməsi : ağa (ümumi) – Ağa (xüsusi), zahid (ümumi) – Zahid (xüsusi), mələk (ümumi) – Mələk (xüsusi) – qılman (ümumi) – Qılman (xüsusi), pəri (ümumi) – Pəri (xüsusi), sənəm (ümumi) – Sənəm (xüsusi), white - (ing.ağ), the Whites - (ing.familiya) və s.

2. Heyvan adlarının xüsusi ismə keçməsi: aslan (ümumi) – Aslan (xüsusi), bəbir (ümumi) – Bəbir (xüsusi), maral (ümumi) – Maral (xüsusi), ceyran (ümumi) – Ceyran (xüsusi) və s.

3. Quş adlarının xüsusi ismə keçməsi: durna (ümumi) – Durna (xüsusi), kəklik (ümumi) – Kəklik (xüsusi), göyərçin (ümumi) – Göyərçin (xüsusi), Tərən (ümumi) – Tərən (xüsusi), tovuz (ümumi) – Tovuz (xüsusi), şahin (ümumi) – Şahin (xüsusi) və s.

4. Bitki adlarının xüsusi ismə keçməsi: badam (ümumi) – Badam (xüsusi), bənövşə (ümumi) – Bənövşə (xüsusi), qönçə (ümumi) – Qönçə (xüsusi), yasəmən (ümumi) – Yasəmən (xüsusi), lalə (ümumi) – Lalə (xüsusi), nərgiz, reyhan, çiçək, şamama və s. adlar da bu qəbildəndir.

Əlamət və keyfiyyət bildirən adların, metal və qiymətli daş-qaş adlarının, təbiət hadisələrinin xüsusi ada çevrilməsi, mücərrəd məfhumların şəxs adına çevrilməsi də bu qəbildəndir. Maraqlıdır ki, bu prosesin tam tərsi olaraq xüsusi isimlərin ümumi isimlərə keçməsi halı da dildə müşahidə olunur ki, bu da öz növbəsində orfoqrafik omonimlik yaradır.

Məsələn, Sirab - coğrafi yer adıdır, mineral su adı kimi işləndikdə qrafik omonimliyin yarandığının şahidi olur. Ford ixtiraçı idi. Artıq maşınlar verilən ford adı ümumiləşmə ilə birlikdə qrafik omonimliyi təmin edir. Bütün bunlar isə öz növbəsində Azərbaycan dilinin antroponimlər sisteminin formalaşmasına xidmət edir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin antroponimləri dioxronik, həm də sinxronik baxımdan geniş və sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir. Aparılan tədqiqatlarda xüsusi ad kimi işlənən ümumi adların antroponimə çevrilmə səbəbləri, leksik-semantik xüsusiyyətləri daha çox tarixi-lingvistik müstəvidə təhlil edilmişdir.

Omonim söz qruplarının formalaşmasında bənzətmə faktorunun da rolu danılmazdır. Bənzətmə nəticəsində yaranan omonimləri təxminən iki qrupa ayırmaq olar. Burada ilk növbədə əşyaların bir-birinə bənzəməsi və proses və hadisələrin bir-birinə bənzəməsi məsələsi nəzər diqqəti cəlb edir.

Əşyaların bir-birinə bənzəməsi yolu ilə yaranan omonimlər formal cəhətə əsaslanır. Nümunə olaraq göstərə bilərik ki, balığın üzərindəki pul ilə mübadilə vasitəsi kimi istifadə olunan kiçik, xırda pul məhz əşyaların bir-birinə bənzəməsi yolu ilə yaranan omonimlər qrupuna aiddir. Buraya eyni zamanda koma (mənzil) – koma (əşya yığını), ağartı (süd məhsulu) – ağartı

(uzaqdan gözə çarpan məfhum), ağac (bitki) – ağac (ölçü), kök (bitki) – kök (ağac kökü), ox (silah) – ox (təkrələri birləşdirən ox) və s.

Dilimizin tarixi inkişafına nəzər saldıqda aydın olur ki, omonimlər qədim yazılı mənbələrimizdə işlənmə imkanına malik olmuşdur. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında (5) ağ, ağac, ağız, ayaq, biz, sağ və s. kimi sözlərin omonimliyinin sahibi olur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ayaq sözü həm bədən üzvü – “Bəkil atdan düşmüş, ayağı sınımış”, həm də qədəh anlamına – “Altun ayaq sürəhilər düzülüşdü” işlənməkdədir (6). Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda müasir Azərbaycan dilində yuxarıda qeyd etdiyimiz sözlərdən yalnız biz sözünün omonimliyi qalmaqdadır. Digər sözlər isə omonimlik xüsusiyyətlərini itirərək çoxmənalılıq xüsusiyyəti qazanmışdır.

Ədəbiyyat

1. İ.Ələsgərov. Aşıq Ələsgər əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 400 s.
2. S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Maarif”, 1986, 332 s.
3. Z.Verdiyeva. Azərbaycan dilində leksik sinonimlik. Bakı, API, 1988
4. H.Həsənova. Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1978
5. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı. Bakı, 1962
6. Ə.Tanrıverdiyev. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2017, 537 s
7. Z.Verdiyeva., F.Ağayeva, M.Adilov. Azərbaycan dilinin semosialogiyası. Bakı, 1979
8. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962

Fatma Aliyeva Yadulla ghizi

Semantical Features of the Word, Homonymy Summary

It's known that regardless of a lexical or grammatical meaning, every word has its own volume of meaning. In particular, words having a lexical meaning are the result of relation between the form and the meaning of a word. Homonymy is the display of meaning difference of a word. From this point of view, the research of homonyms having a plenty of features of relations between the form and contents, and the ways of creation is of great interest.

Having taken meaning factors as a basis, the author divided homonyms into three groups according to their formation ways: homonyms formed in lexical, morphological and syntactical ways. The author conducted a deep research of formation ways of homonyms and presented exact facts of homonyms formed in three ways.

The substantial information about formation ways, language belonging and other semantic features of homonyms has been presented in the article.

Фатма Алиева Ядулла кызы

Семантическая особенность слова, омонимия

Резюме

Известно, что независимо от лексического или грамматического значения, каждое слово имеет свой собственный объём значения. В частности, слова, имеющие лексическое значение, представляют собой результат отношений между формой и значением слова. Омонимия является проявлением различий в значении слова. С этой точки зрения, исследование омонимов, имеющих множество особенностей способов образования и отношений между формой и содержанием, вызывает большой интерес.

Взяв за основу критерию значения омонимов, автор разделил омонимы на три группы по способу образования: омонимы, образующиеся лексическим, морфологическим и синтаксическим путём. Автор исследовал пути образования омонимов и аргументировал все три типа образования омонимов конкретными фактами.

Автор предоставил полную информацию о способах образования, принадлежности к языку и других семантических особенностях омонимов.

Rəyçi: Gülçöhrə Aliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent